

LAODIKEIA ÇALIŞMALARI 5

15. YILINDA LAODIKEIA (2003-2018)

CELAL ŞİMŞEK
(EDİTÖR)

ege

YAYINLARI

15. YILINDA LAODIKEIA (2003-2018)

OFFPRINT / AYRIBASIM

Bu Kitap T.C. Güney Ege Kalkınma Ajansı'nın desteklediği "TR32/18/TUR/0001 numaralı Laodikeia Batı Tiyatrosu Sizi Çağırıyor" projesi kapsamında basılmıştır.

İçerik ile ilgili tek sorumluluk yazarlara aittir ve T.C. Güney Ege Kalkınma Ajansı'nın görüşlerini yansıtmaz.

LAODIKEIA ÇALIŖMALARI 5

15. YILINDA LAODIKEIA
(2003-2018)

Celal ŖimŖek
(Editör)

Res. 0a Laodikeia antik kenti hava fotoğrafi (2002)

Res. 0b Laodikeia antik kenti hava fotoğrafi (2019)

Laodikeia alışmaları 5

15. YILINDA LAODIKEIA
(2003-2018)

Celal Şimşek
(Editör)

© 2019 Ege Yayınları

1. Baskı

ISBN 978-605-7673-21-3

Ön kapak fotoğrafı
Traian Nymphaeumu ve heykel grubunun 3D Tasarımı

Baskı

Fotokitap Fotoğraf Ürünleri Paz. ve Tic. Ltd. Őti.
Tevfikbey Mahallesi Dr. Ali Demir Cad. No. 51/1, Sefaköy
Küçükçekmece 34290 İstanbul - Türkiye
Tel: 90 (212) 407 0506 – 90 (541) 231 1887
Sertifika No: 33623

Yapım ve Dağıtım

Zero Prodüksiyon Kitap-Yayın-Dağıtım San. Ltd. Őti.
Abdullah Sokak, No: 17, Taksim
Beyođlu 34433 İstanbul - Türkiye
Tel: +90 (212) 244 7521 Fax: +90 (212) 244 3209
E.posta: info@zerobooksonline.com
www.zerobooksonline.com

Sevgili Torunum Oğuz Alp Demircioğlu'na...
To My Grandson Oğuz Alp Demircioğlu...

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Sunuş	xi
Introduction	xiii
Laodikeia'da Kazı ve Restorasyon Çalışmalarının 15 Yılı <i>Fifteen Years of Excavation and Restoration Works at Laodikeia</i>	
Celal Şimşek	1
Zırlı Traian Heykel Grubu <i>Statue Group of Trajan with Cuirass (lorika-thoraks)</i>	
Celal Şimşek	89
An Edict of a Proconsul of Asia on the Aqueduct of Laodikeia (114/115 Ce?) <i>Laodikeia Su Yolları Üzerine Anadolu Eyalet Valisinin Bir Fermanı (MS 114/115)</i>	
Francesco Guizzi	143
Greek and Latin Inscriptions of Laodikeia on the Lykos 2003-2018 <i>Lykos Laodikeiası'ndan Grekçe ve Latince Yazıtlar (2003-2018)</i>	
Francesco Guizzi	165
Praula, Lady of the Blue Faction <i>Mavilerin Hanımı Praula</i>	
Michela Nocita	181
The Funerary Altar of the Christian Soldier Aurelius Marinianus (Early 4 th Cent. Ad). From Viminacium to Chrysopolis and Laodikeia <i>Hıristiyan Asker Aurelius Marinianus'un (MS Erken 4. yy) Mezar Altarı. Viminacium'dan Chrysopolis ve Laodikeia'ya</i>	
Celal Şimşek – Alister Filippini	187
Laodikeia Kuzey (Kutsal) Agora Batı Portik'den İki Ampulla <i>Two Ampullae from West Porticus of the North (Sacred) Agora in Laodikeia</i>	
Celal Şimşek	221
Batı Anadolu Erken Tunç Çağı Yerleşim Modeline Dair Yeni Gözlemler: Laodikeia-Kandilkırı 2. Tabaka <i>New Observations on the Early Bronze Age Settlement Plan of West Anatolia: Laodikeia-Kandilkırı Level 2</i>	
Umay Oğuzhanoglu-Akay	239
On Some Fragments of Decorated Mensae of the Archaeological Museum of Istanbul. From Laodikeia in Phrygia to Constantinople <i>İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde Mensae süslü Bazı Parçalar Üzerine: Frigya Laodikeia'sundan Constantinopolis'e</i>	
Silvia Pedone	253

Laodikeia Mimari Bloklarında Yer Alan Balık Kabartmaları Üzerine Gözlemler <i>Observations on Fish Reliefs on Laodikeia Architectural Blocks</i> Celal Şimşek – Bilge Yılmaz Kolancı	273
Güneydoğu Nekropolü Sondaj Kazısı <i>Sondage Excavation at the Southeast Necropolis</i> Celal Şimşek – Meral Tarhan – Fatma Uçal – Ayşegül Arıg	287
Laodikeia'dan Aziz Menas Tasvirli Kurşun Mühür Baskıları <i>Saint Menas Depicted Lead Seals from Laodikeia</i> Celal Şimşek – Şeniz Yener	335
Arkeolojik Alanda Önleyici Koruma: Laodikeia Örnekleri <i>Preventive Protection in Archaeological Sites: Examples of Laodikeia</i> Çağrı Murat Tarhan	345
Septimius Severus Nymphaeumu Sütunlarının Mineralojik ve Petrografik Karakterizasyonu <i>Mineralogic and Petrographic Characterization of the Columns in the Septimius Severus Nymphaeumu</i> M. Ayşem Sezgin – Tamer Koralay	363
Laodikeia'dan Geç Antik Çağ Unguentariumları Üzerine Arkeometrik Çalışma <i>Archaeometric Research on Late Antiquity Unguentaria from Laodikeia</i> Barış Semiz	381
Laodikeia Arkeolojik Sit Alanı Peyzaj Özelliklerinin Peyzaj Mimarlığı Açısından Değerlendirilmesi <i>Evaluation of Landscape Features of Laodikeia Archaeological Site in Terms of Landscape Architecture</i> Ayşe Özdemir	391

SUNUŞ

Denizli İlinin 6 km kuzeyinde yer alan Lykos (Çürüksu) Vadisi'nin önemli bir metropol kenti olan Laodikeia'da 2003 yılından bu yana Bakanlar Kurulu Kararlı olarak Pamukkale Üniversitesi ile Kültür ve Turizm Bakanlığı adına geniş bir heyetle kazı, araştırma, restorasyon ve konservasyon çalışmaları tarafımca sürdürülmektedir. Kazı ve araştırma çalışmaları sonunda Hellenistik Dönem öncesine dayanan, antik kaynakların sözünü ettiği Rhoas ve Diospolis yerleşimleri kentin batısında Asopos Tepesi ile Kandilkırı'nda tespit edilmiştir. Kazı verileri Laodikeia'da Erken Kalkolitik Dönem'den (MÖ 5500) başlamak üzere İmparator Focas Dönemi'ne (MS 602-610) kadar kesintisiz olarak devam eden yaşamın varlığını ortaya koymuştur. Şimdilik bu veriler Lykos (Çürüksu) Vadisi'nde ortaya çıkartılan en erken yerleşimlerin somut kalıntıları olması özelliğini taşımaktadır. Diğer taraftan erken yerleşimlere ait verilere ulaşılması, Hellenistik kentin dayandığı kökün Anadolu'nun lokal halklarıyla ilişkili olduğu sonucuna da ulaşmamızı sağlamıştır.

Ülkemizde ilk kurumsal kazı ve restorasyon çalışmalarının tesis edildiği ören yerlerinin başında olan Laodikeia antik kentinde bölgenin birinci derece deprem kuşağında olması nedeniyle, depremlerin tarih boyunca yapılarda meydana getirdiği yıkım izlerinin korunduğu yaşayan bir arkeoloji parkı yapılması ana hedeflerden biridir. Diğer hedefler arasında gelen ziyaretçilere zaman tüneli içinde binlerce yıl öncesine ait yapıların ihtişamını yaşatmak, planlama, teknik, estetik yönüyle de arkeolojinin her kesime sevdirmesini sağlamak, dünya kültür mirasını gelecek kuşaklara aktarmak yer alır.

Kent, birbirini dik açılarla kesen ana caddeler ve ara sokaklardan oluşan, hippodomik (ızgara) planlı olarak düzenlenmiştir. Laodikeia'nın önemli olan ve günümüze kadar ulaşabilen yapıları içinde; Anadolu'nun en büyük stadyumunu, 2 tiyatrosunu, 4 devasa hamam kompleksini, 5 agorasını (ticaret alışveriş alanı), 5 anıtsal kamu çeşmesini (nymphaeumunu), 4 ana giriş kapısını, meclis binasını (bouleuterionunu), tapınaklarını, kiliselerini ve anıtsal caddelerini sayabiliriz. Kentin dört tarafını ise nekropol (mezarlık) alanları çevirir.

15 yılda Laodikeia'da yapılan kazı ve restorasyon çalışmaları sonunda; Stadyum ve Suriye Caddesi'nin kazı ve restorasyonu, Kuzey Tiyatrosu'na ulaşan ara sokak, A Evi ara sokakları, A Evi, Latrina (Umumi Tuvalet), Yeşillerin Jokey Kulübü Binası, Merkezi Agora, Merkezi Agora Anı Sütunu, Tapınak A'nın kazı ve restorasyonu tamamlanmıştır. Laodikeia Kilisesi'nin kazısı tamamlanarak üst koruma çatısı yapılmıştır. Merkezi Kilise, Kiliseli Peristylli Ev, B Nymphaeumu, İmparator S. Severus Nymphaeumu, C Yapısı'nın kazıları tamamlanmış ve restorasyon çalışmaları halen devam etmektedir. Kuzey (Kutsal) Agora ve portiklerinde, propylonlarında kazı ve restorasyon çalışmaları bir arada yürütülmektedir.

Yapılan tüm bu çalışmalar sonucunda Laodikeia, 15.04.2013 yılında 5823 referans no ile UNESCO Dünya Kültür Mirası Geçici Listesi içine alınmıştır. 2015 yılında dünyayı gezen ziyaretçiler tarafından Tripadvisor web sayfasında belirttikleri beğeni ve yorumlar sonunda, Türkiye için Laodikeia Antik Kenti gezginler tarafından sektördeki en iyilerden biri olarak takdir edilmiştir. Diğer taraftan 2016 yılında Laodikeia Kilisesi'ndeki kazı ve restorasyon çalışmalarında yapılan titiz çalışmalar göz önüne alınarak Avrupa Birliği EUROPA NOSTRA jüri özel ödülü alınmıştır. 15 yılda Laodikeia antik kentinde yapılan çalışmalar sonunda gelinen nokta önemlidir. Her şeyden önce artık Laodikeia Ülkemiz ve dünyanın değişik ülkelerinden birçok ziyaretçinin gelip gezdiği tanıdığı önemli bir ören yeri haline gelmiştir.

15. yıl için hazırlanan bu kitapta; yapılan kazı ve restorasyon çalışmalarının genel bir özeti, 2015 yılında ortaya çıkartılan Traian Nymphaeumu, heykel grubu ve Laodikeia Su Yasası, kazılarda ortaya yeni çıkartılan yazıtların

genel bir değerlendirilmesi, Yeşillerin Jokey Kulübünden sonra yine yazıtıyla tespit edilen Mavilerin Jokey Kulübü, VII. Lejyon Claudia askerine ait kabartmalı mezar taşı, İlk Yedi Kilise'den yedinci ve son kilise olan Laodikeia'nın Hac Merkezi olmasına bağlı kabartmalı ampulla, prehistorik Kandilkırı Yerleşmesi, Laodikeia Kilisesi kabartmalı altarı, mimari bloklarda yer alan balık kabartmaları, Güneydoğu Nekropolü sondaj kazısı verileri, Laodikeia'da uygulanan koruma önlemleri, S. Severus Nymphaeumu mermer analizleri, Laodikeia pişmiş toprak unguentariumlarında yapılan arkeometrik çalışmalar, Laodikeia arkeolojik sitinin peyzaj mimarlığı açısından değerlendirilmesi gibi önemli veriler ele alınmıştır.

15 yıldan bu yana Laodikeia kazılarına destek veren başta Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Denizli Valilięi'ne, Denizli Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı'na, Pamukkale Üniversitesi Rektörlüğü'ne, Pamukkale ve Merkezefendi Belediyesi Başkanlıklarına, Oda ve Sivil Toplum örgütlerine teşekkür ederim.

15. Yıl kitabının basım giderleri, Güney Ege Kalkınma Ajansı (GEKA) tarafından karşılanmıştır. Ajans yetkililerine ve çalışanlarına bu katkılarından dolayı teşekkür ederim.

Ayrıca Laodikeia antik kentinin ortaya çıkartılmasında başlangıçtan bu aşamaya gelinceye kadar emeği geçen işçisinden ustasına, arkeoloğundan, mimarına ve heyet üyesi öğretim elemanlarımız ile aileme ne kadar teşekkür etsem azdır.

Her şey Lykos'un uygarlık güneşi Laodikeia'yı yaşamak ve yaşatmak için...

Celal ŞİMŞEK

12.12.2019, Denizli

INTRODUCTION

Laodikeia, an important metropolitan city of the Lykos (Çürüksu) Valley located 6 km north of Denizli, has been under excavation, research, restoration and conservation works by a multi-disciplinary team under my direction with the official approval of the Government on behalf of Pamukkale University and the Ministry of Culture and Tourism since 2003. As a result, the settlements of Rhoas and Diospolis mentioned by ancient sources and dating to pre-Hellenistic period have been attested at Asopos Hill and Kandilkırı in the west of the city. Excavation data has shown that Laodikeia was settled uninterruptedly from the Early Chalcolithic Period (5500 BC) through the reign of Emperor Focas (AD 602-610). For the time being, these are the earliest settlements attested in the Lykos (Çürüksu) Valley. On the other hand, data regarding early settlements paved the way for us to conclude that the origins of the Hellenistic city were actually rooted in the local peoples of Anatolia.

One of the main targets for the ancient city of Laodikeia, one of the leading sites where the first institutional excavation and restoration facilities were established in Turkey, is to build up a living archaeological park preserving the destruction relics of severe earthquakes through history. Among other targets are to have the visitors go through a time tunnel experiencing the grandeur of ancient structures; to have archaeology be appropriated by each layer of the society through planning, technical and aesthetics; and, to transmit this world heritage site to future generations.

The city was laid out on a hippodamic, i.e. grid plan comprising main streets and alleys intersecting at right angles. Among the important extant monuments of Laodikeia are two theaters, four gigantic bath complexes, five agoras, five monumental fountains, four city gates, assembly hall (bouleuterion), temples, churches and monumental streets. The city is surrounded with necropoleis on all sides.

After fifteen years of excavations and restoration works carried out at Laodikeia, excavation and restoration of the Stadium and Syria Streets, alley leading to the North Theater, alleys of House A, House A, Latrines, Jockey Clubhouse of the Greens, Central Agora, Memorial Column of Central Agora as well as Temple A have been completed. Excavation of the Church of Laodikeia was completed and a protective roof was built over. Excavations of the Central Church, Peristyle House with Oratory, Nymphaeum B, Nymphaeum of Septimius Severus and Building C have been completed but restoration works continue. Excavations and restoration works at the North (Sacred) Agora and its porticoes and propyla continue mutually.

Consequently, Laodikeia was admitted into the Tentative List for UNESCO World Heritage on 15 April 2013 with reference no. 5823. Comments on Tripadvisor by visitors in 2015 appreciated Laodikeia as one of the best sites in Turkey. Furthermore, in 2016, meticulous excavation and restoration work at the Church of Laodikeia received jury's special prize of EUROPA NOSTRA of the European Union. The point reached at the end of the fifteen years is of importance. First of all, Laodikeia has become one of the important sites visited by Turkish and foreign visitors.

This book prepared for the fifteenth year covers the following important topics: an overall review of excavation and restoration works conducted; Trajan's Nymphaeum, statue group and Water Law uncovered in 2015; an overall evaluation of inscriptions uncovered; Jockey Clubhouse of the Blues attested through inscriptions after that of the Greens; tombstone with relief of a soldier from VII Legion Claudia; a relief ampulla related with

the pilgrimage center of Laodikeia, the last of the Seven Churches; fish reliefs on architectural blocks; sondage excavation finds from Southeast Necropolis; conservation measures implemented at Laodikeia; marble analyses of the Septimius Severus Nymphaeum; archaeometric studies on terracotta unguentaria of Laodikeia; landscape architectural evaluation of archaeological site landscape of Laodikeia.

I would like to express my sincere gratitude to, above all the Ministry of Culture and Tourism, General Directorate of Cultural Heritage and Museums, Denizli Governorate, Denizli Metropolitan Municipality, Pamukkale University Rectorate, Municipalities of Pamukkale and Merkezefendi, and to chambers and non-governmental organizations, for their support to the excavations at Laodikeia for fifteen years.

Printing expenses of the fifteenth year book are covered by South Aegean Development Agency (GEKA). I am grateful to the Agency and its staff for this contribution.

Furthermore, last but not least, thanks are due to all the workers, masters, archaeologists, architects, team member faculty and my family, for all their efforts and contributions since the very beginning to uncover Laodikeia.

All is for experiencing and sustaining Laodikeia, the civilization sun of the Lykos...

Celal ŞİMŞEK

12 December 2019, Denizli

LAODIKEIA MİMARİ BLOKLARINDA YER ALAN BALIK KABARTMALARI ÜZERİNE GÖZLEMLER

Observations on Fish Reliefs on Laodikeia Architectural Blocks

CELAL ŞİMŞEK* - BİLGE YILMAZ KOLANCI**

ABSTRACT

One of the most prevalent figurative ornaments on the buildings dated to the Roman Empire Period in Laodicea is the fish relief. This also manifests that fish is the primary animal among those which are important for the city. In the study we have conducted on the body and fin structures of the fish figures, it was determined that the engraved fishes are selected from two species, particularly carp and grey mullet living in the freshwater bodies such as lake and river around the city. Apart from these fishes, two more species namely the red mullet and the sand steenbras, which are seen in the Mediterranean and the Aegean Sea, were identified. Especially the inscriptions and other archaeological data support that the cities of the Lycus Valley are engaged in fishing in the freshwater bodies such as lake and river and indicate that fish is one of the products with economic value in the region. The fish reliefs revealed on the architectural blocks in the city are identified on the parts which are especially within the visibility range of the observer such as ceiling coffers, arch coffers, console coffers of the geison-sima blocks, soffit coffers of the architrave-frieze blocks. The buildings, which these ornaments are found, are nymphaeums and religious structures. The fish ornament, which was willingly used from the Augustus period until the Caracalla period, must have been used as a symbolic figure referring to the water, the power, holiness, curativeness and fertility of water in the Laodikeia community as well as representing the fish species in the region.

Keywords: Phrygia, Laodikeia, Architectural Decoration, Fish, Carp, Grey Mullet.

Anahtar Kelimeler: Frigya, Laodikeia, Mimari Dekorasyon, Balık, Sazan, Kefal.

Giriş

Phrygia Bölgesi'nin batı ucunda bulunan *Lykos Laodikeia'sı*¹, coğrafi ve stratejik konumundan dolayı, özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde zenginleşerek², kentte birçok anıtsal yapı inşa edilmiştir³ (Res. 1). Kazı çalışmaları sonucu açığa çıkartılan yapılara ait mimari elemanların nitelikli dekorasyonu da yaşanan zenginlik ve

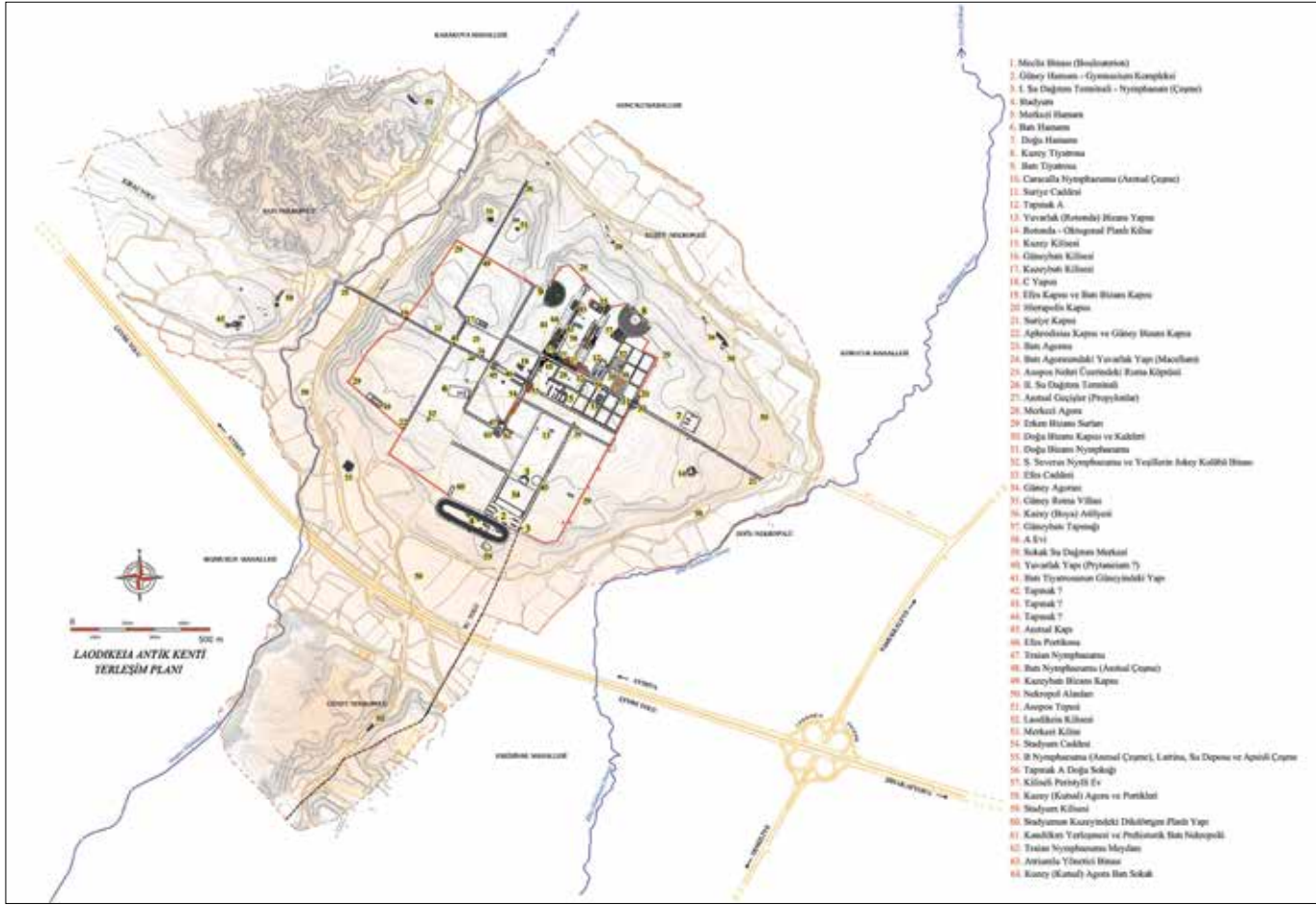
* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli-TR.

** Dr. Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli-TR.

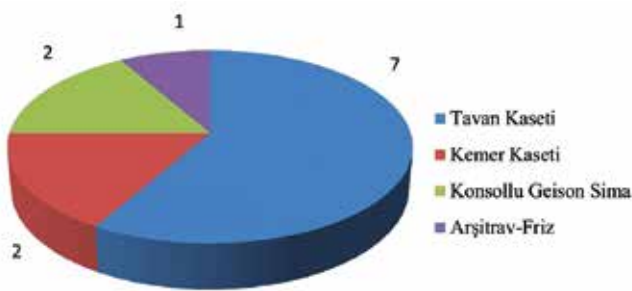
¹ Strabon XII. 8.16; Şimşek 2007; Şimşek 2013; Şimşek 2014a, 33-69; Şimşek 2017a, 1-51.

² Laodikeia, Anadolu'daki en önemli ticaret merkezlerinden biridir. Özellikle antik kaynakların da ününü bildirdiği dokuma ürünleri kente büyük bir zenginlik getirmiştir (Vitruvius, VIII. 3.14; Strabon, XII. 8.16; Şimşek 2013, 56; Şimşek 2014a, 41). Strabon (XII. 7.16) "Onu, topraklarının verimliliği ve vatandaşlarından bazılarının zengin ve başarılı oluşu büyük yapmıştır" sözleriyle ovada yetişen tarım ürünlerinin de kente zenginlik sağlayan ticari ürünlerden olduğunu bildirmiştir. Hatip Zenon ve oğlu Polemon gibi başarılı vatandaşların Roma yönetimi ile kurduğu yakınlık da kentin hızlı bir şekilde gelişmesine olanak sağlamıştır (Şimşek 2013, 53-55).

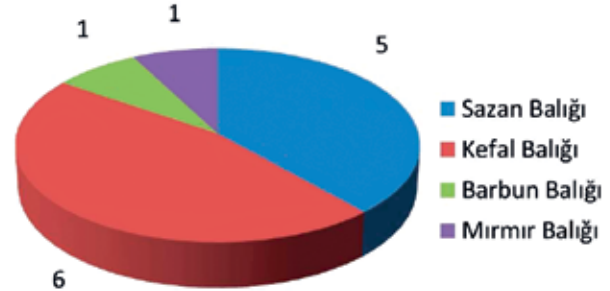
³ Şimşek 2013, 63, 444. Kentte yapılan kazı çalışmaları sonucu ele geçirilen mimari yapı elemanları, Hellenistik-İmparator Augustus Dönemi'nden (MÖ 27-MS 14), MS 6. yy'ın sonuna kadar tarihlenen kesintisiz bir kronoloji sunmaktadır (Şimşek 2013, 444).

Res. 1 Kent merkezinde tespit edilen önemli yapıların konumu (Laodikeia Kazı Arşivi).

Res. 2a Balık kabartmasının tespit edildiği mimari blokların dağılımı.

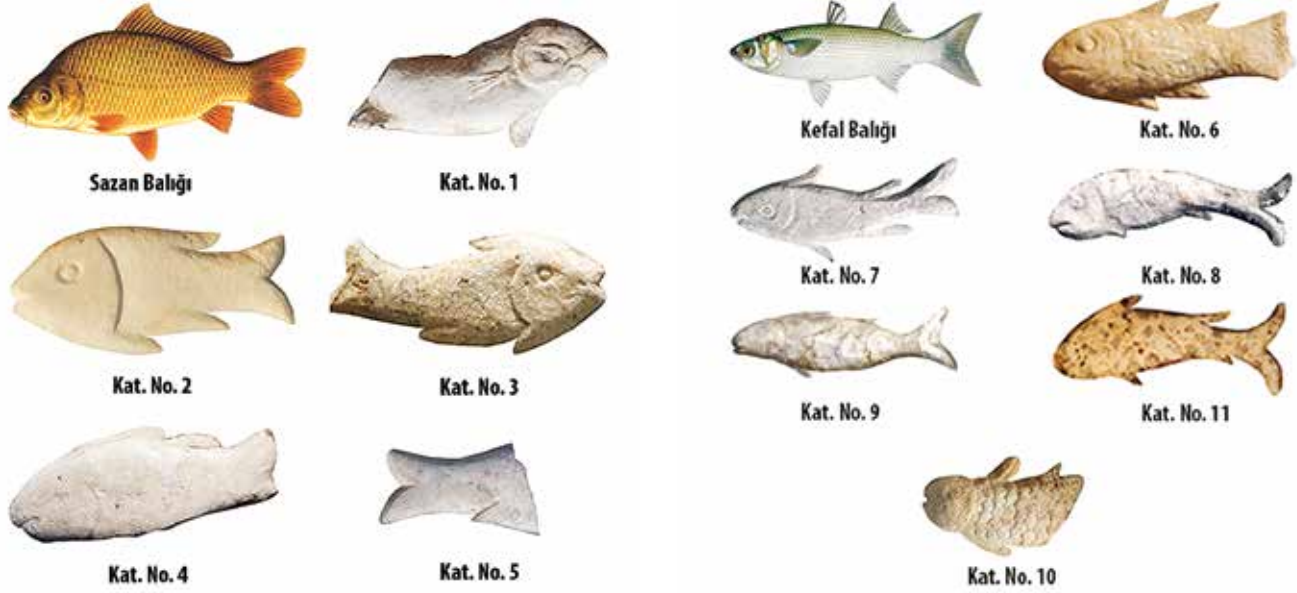

Res. 2b Balık bezemelerinin, türlere göre dağılımı.

ihtişamın önemli bir yansımasıdır⁴. Bloklarda karşımıza çıkan figürlü bezemeler, bir yandan Laodikeia'da faaliyet gösteren atölyelerin üslup ve yaratıcılığını ortaya koyarken, diğer yandan Laodikeialıların sosyo-kültürel yaşantısı, dini yapısı, bölgenin flora ve faunası ya da bloğun ait olduğu yapının işleviyle ilgili fikirler sağlamaktadır⁵. Bu çalışmanın konusunu oluşturan balık kabartmaları da mimari bloklarda kabartma olarak yapılan bezeme öğelerinden birisidir. Bezemelerde karşımıza çıkan detaylı, kaliteli ve ince işçilik, bloklara işlenen balıkların türlerini tespit etmemize, böylece kent ile bölgenin antik çağ faunasında önem taşıyan türlerini belirlememize olanak sağlamıştır (Res. 3-5). Mimari blokların ele geçirildiği yapılar ise balığın Laodikeia toplumunda taşıdığı değeri ifade eder niteliktedir.

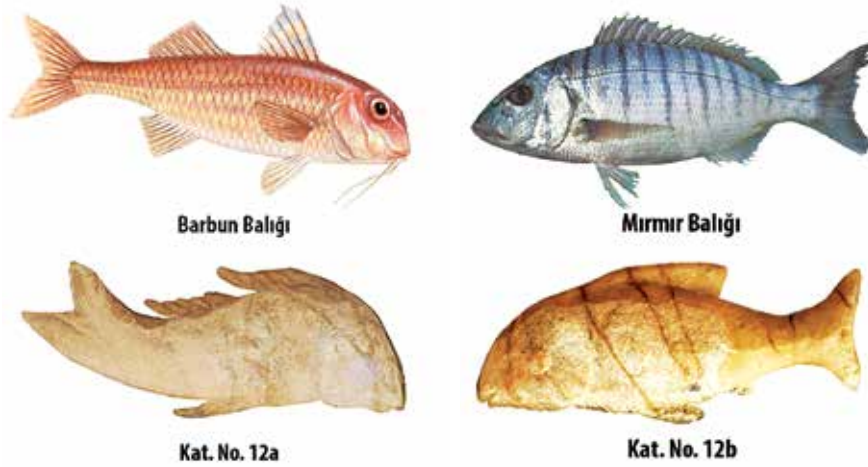
⁴ Şimşek 2013, 444-455.

⁵ Şimşek 2013, 455. Laodikeia'nın mimari bloklarındaki bitkisel ve figüratif süslemeler için bkz. Yılmaz-Kolancı 2018.

Res. 3 Sazan balığı (*Cyprinus carpio* L.) türünü temsil ettiği düşünülen balık kabartmaları.

Res. 4 Kefal balığı (*Mugil cephalus* L./*Leuciscus cephalus* L.) türünü temsil ettiği düşünülen balık kabartmaları.

Res. 5a
Barbun balığı (*Mullus barbatus*/
surmuletus L.) türünü temsil ettiği
düşünülen balık kabartması.

Res. 5b
Mırmır balığı (*Lithognathus*
mormyrus L.) türünü temsil ettiği
düşünülen balık kabartması.

1. Yapılarda Tespit Edilen Balık Kabartmaları

Laodikeia'da Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen mimari bloklar üzerinde yaptığımız incelemelere göre, hayvan figürleri içerisinde en yoğun kullanılan bezemelerin başında balık figürlerinin geldiği tespit edilmiştir⁶. Bu durum, balığın kent yaşantısında taşıdığı önemi kanıtlar niteliktedir. Söz konusu bloklar; Septimius Severus Nymphaeumu, Caracalla Nymphaeumu, Kuzey (Kutsal) Agora'nın Batı Kapısı ile Merkezi (I.) Propylon, Tapınak A, Batı Tiyatrosu ve II. Propylon (Doğu) olarak isimlendirilen Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait kamu yapısı veya dini nitelik taşıyan önemli anıtsal yapılara aittir⁷ (Res. 1). Ele geçirilen mimari bloklara göre Augustus Dönemi'nde (MÖ 27-MS 14) ortaya çıkan balık figürleri, Roma İmparatorluk Dönemi'nin son parlak dönemi olan Caracalla Dönemi'ne (MS 211-217) kadar sevilerek kullanılmıştır.

Mimari bloklarda karşımıza çıkan balık figürlerinin, başta tavan kaseti blokları olmak üzere konsol kaseti, kemer kaseti ile arşitrav-friz blokları gibi yatay taşıyıcı elemanlarda, izleyicinin görüş açısıyla bağlantılı olacak şekilde işlenen bir bezeme olduğu görülmektedir (Res. 2a). Bu kapsamda 12 adet mimari blok üzerine işlenen

⁶ Yılmaz-Kolancı 2018, 198.

⁷ Yapılar için bkz. Şimşek 2013, 137-143, 147-159, 163-167, 219-227, 245-274; Şimşek 2014a, 61-65; Şimşek 2014b, 648; Şimşek 2017a, 16-18, Fig. 23-26, 39-43.

26 adet balık kabartması değerlendirmeye alınmış, balık figürlerinin gövde ve yüzgeç formlarının bazı farklar ile birbirinden ayrıldığı veya benzer unsurlar taşıdığı belirlenmiştir. Bu durumun sonucunda yaptığımız sınıflandırmada ise dört farklı balık tipinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Figürlerde karşımıza çıkan detay farklılıklarının sebebinin ise dönem özelliği, bezemeyi işleyen ustanın el becerisi veya kullanılan ortak bir şablondan ziyade bölgenin faunasına ya da yapının niteliğine bağlı olarak şekillendiği ve yaşanan coğrafyaya bağlı bazı balık türlerinin kabartmalara yansıtıldığı düşünülmektedir. Gövde ve yüzgeç yapılarına bağlı olarak belirlediğimiz balık türleri sazan, kefal, barbun ve mürmür? balığı olmak üzere tatlı su kaynaklarında veya denizlerde (Ege, Akdeniz kıyıları) yaşayan canlılara aittir. Ancak son iki türe ait yalnızca bir örnek ele geçirilmiş, yoğunluğun sazan ve kefal balığı türlerine ait olduğu belirlenmiştir (Res. 2b).

Kat. No. 1-5 aralığında incelenen balık kabartmalarının, sazan balığı (*Cyprinus carpio* L.⁸) türünü temsil ettiği düşünülmektedir⁹ (Res. 3). Söz konusu balıklar, oval ve yüksek bir gövdeye sahiptir. Gövdeler kuyruğa geçişte daralmakta ve iki çatallı kuyruk yüzgeci ile sonlanmaktadır. Oval gövdenin üzerinde uzun bir sırt yüzgeci, gövde altında ise karın ve anal yüzgeç yer almaktadır. Göz küreleri yuvarlak, ağız nispeten küçük, dudaklar ise etlidir. Gözün biraz gerisinde, yay şeklinde işlenen solungaç çizgisi bulunur¹⁰. Yalnızca bir örnekte, solungaca bağlı göğüs yüzgeci işlenmiştir (Kat. No. 1). Yine bu örnekte, balığın altında dini seremonilerle ilişkili olduğunu düşündüğümüz tepsi benzeri yassı bir nesne yer alır¹¹.

Kat. No. 6-11 aralığında incelenen balık kabartmalarının gövde yapısı daha yassı, ince ve uzun olmasıyla birlikte diğer örneklerden ayrılmakta olup gövde ve yüzgeç formları bu balıkların kefal balığı (*Mugil cephalus* L./*Leuciscus cephalus* L.¹²) türüne ait olduğunu düşündürmektedir¹³ (Res. 4). Bazı balık figürlerinde gövde üstünde tek, bazılarında ise iki adet sırt yüzgeci görülür¹⁴. Gövde altında ise karın ve anal olmak üzere iki adet yüzgeç yer alır. Tüm figürlerde kuyruk yüzgeci, sivri uçlu ve iki çatallıdır. Göz küreleri yuvarlaktır. Gözün biraz gerisinde yay şeklinde yapılan solungaç çizgisi yer alır. İki örnekte gövdeyi saran iri pullar (Kat. No. 6, 10), bir örnekte ise kuyruk yüzgecine ait detayların (Kat. No. 6) kazıma çizgilerle işlendiği görülür. Kefal balığı olduğunu düşündüğümüz bu örneklerde dikkatimizi çeken önemli bir husus, diğer balık türlerinin aksine bu balıklara ait betimlerin ikili veya üçlü gruplar halinde işlenmiş olmasıdır (Kat. No. 6, 8, 11). Bu durumun, kefal balıklarının sürü halinde yaşayan bir tür olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

⁸ Sazan balıkları, ülkemizde göl ve nehir gibi tatlı su kaynaklarında bulunan, sıcak ve soğuk sulara yaşayabilen, ağ veya olta ile avlanan bir türdür. Aynalı sazan, pullu sazan, deri sazanı gibi çeşitli türleri bilinen sazan balıkları, bölgede özellikle Işıklı Gölü ve Büyük Menderes Nehri'nde görülmektedir (Geldiay – Balık 1999, 242-245). Denizli'deki balık pazarlarında halen satışı yapılmakta ve halk tarafından da sevilerek tüketilmektedir.

⁹ Batı Tiyatrosu'nda bir adet (Kat. No. 1), Merkezi Propylon'da dört adet (Kat. No. 2-5) olmak üzere toplamda beş adet sazan balığı kabartmalı mimari blok ele geçirilmiş olup bezemeler tavan ve kemer kaseti bloklarında yer alır.

¹⁰ Kat. No. 5'de değerlendirilen mimari blok üzerindeki yunus ve balık figürlerinde kırmızı renkli boya kalıntıları görülmektedir. Bu durum da, figürlerin antik dönemde çeşitli boyalar ile renklendirildiğini göstermektedir.

¹¹ Benzer örneklerini Lagina Hekate Tapınağı'nın altarı ile Parion Tiyatrosu'na ait tavan kasetlerinde ve Side'deki anıtsal bir mezar odasına ait kemer kasetlerinde gördüğümüz objenin, dini seremonilerle ilişkili tepsi benzeri bir nesne olduğu düşünülmektedir. Bkz. Davran 2011, 52, 84, Kat. No. 26. Ayrıca bkz. Mansel 1978, 307, Res. 357; Başaran 2016, 100-101, Fig. 40a.

¹² Tatlı su kefali (*Leuciscus cephalus* L.) sazan balıkları gibi ülkemizdeki birçok göl ve akarsuda yaşayan, bol miktarda avlanan ve besin olarak tüketilen balık türlerinden birisidir. Büyük gruplar halinde, suların yüzeyine yakın bölgelerinde yaşamaktadır. Günümüzde bölgede Büyük Menderes Nehri'nde bulunmakta ve az da olsa halen avcılığı yapılmaktadır. Has kefal balığı (*Mugil cephalus* L.) ise Ege, Akdeniz, Marmara, Karadeniz olmak üzere bütün kıyılarımızda, dalyan, lagün ve göllerde, Büyük Menderes ağzı gibi tatlısu ile karışan nehir ağzılarında yaşayan ve bol bulunan balık türlerindedir (Geldiay – Balık 1999, 433-434). Etinin lezzetli olması ve yumurtalarından havyar yapılması nedeniyle ekonomik değeri yüksektir (Sümbül vd. 2005, 464). Ephesos kentinde bulunan bir duvar resminde kefal balığı betimlemesi ve balığın hemen altında "*kephalos ikhtys*" şeklinde tanımı da tespit edilmiştir (Zimmerman – Ladstätter 2011, 133-135, Res. 266).

¹³ Batı Tiyatrosu'ndan bir (Kat. No. 7), Septimius Severus Nymphaeumu'ndan iki (Kat. No. 8-9), Caracalla Nymphaeumu'ndan bir (Kat. No. 11), II. Propylon'dan bir (Kat. No. 10), Kuzey (Kutsal) Agora'nın batısında yer alan tiyatroyla bağlantılı kapıdan bir adet (Kat. No. 6) olmak üzere toplamda altı adet mimari blok üzerinde kefal balığı kabartması tespit edilmiştir. Kabartmalar çoğunlukla tavan kaseti bloklarının kaset bölümlerinde kullanılmış olup yalnızca bir adet balık kabartması arşitrav-friz bloğunun soffit kasetinde yer alır.

¹⁴ Gövde üzerinde tek yüzgeç olanların tatlı su kefali, iki yüzgeç olanların has kefal balığı olduğu düşünülmektedir. Ancak bu konuda kesin bir şey söylemek yanlış olacaktır. Çünkü kabartmalarda görülen yüzeysel bozulmalar, bazı detayların silinmesine yol açmıştır.

Kat. No. 12a-b'de ele alınan ve aynı blok üzerinde ancak farklı kasetlerde bulunan iki adet balık kabartması, gövde formu ve yüzgeç yapısı bakımından diğer balık figürlerinden ayrılmaktadır (Res. 5a-b). Kat. No. 12a'da ele alınan örnek tekir barbunu (*Mullus barbatus/surmuletus* L.¹⁵), Kat. No. 12b'de değerlendirilen örnek ise mırmır (?) (*Lithognathus mormyrus* L.) ismiyle bilinen deniz balığı türüyle benzerlik taşımaktadır. Her iki örnek yassı ve yüksek bir gövde yapısına sahip olmasına rağmen, yüzgeç ve kuyruk formları farklıdır. Bu balıklardan birisinin sırtında geniş ve dikenli iki adet sırt yüzgeci bulunurken (Res. 5a, Kat. No. 12a), diğer balıkta tek ve uzun bir sırt yüzgeci görülmektedir (Res. 5b, Kat. No. 12b). Her iki balığın çene yapısı dar ve küçük, ağız kapalı, göz küresi ise yuvarlaktır.

2. Kentin Çevresindeki Su Kaynakları ve Balıkçılıkla İlgili Veriler

Balıkların gövde ve yüzgeç yapılarına bağlı olarak yaptığımız sınıflandırmada, özellikle tatlı sularda yaşam gösteren sazan ve kefal balığı olduğunu düşündüğümüz iki balık türünün daha yoğun betimlendiği belirlenmiştir (Res. 2b). Bu durum, Laodikeia'nın denize kıyısı olmayan, ancak nehir ve göl gibi tatlı su kaynakları bakımından zengin bir coğrafyada konumlanmasıyla ilişkili olmalıdır. Kentin, en kısa ulaşım mesafesi olarak Ege Denizi ve Akdeniz'e olan konumu Laodikeialıları daha kolay, taze ve ucuz bir şekilde ulaşabilecekleri doğal kaynakları kullanmaya yönlendirmiştir. Hierapolis kentinde bulunan bir yazıt, bu görüşümüzü desteklemekte ve kentte faaliyet gösteren atölyenin özellikle bölge faunasına bağlı önemli türleri seçerek bloklar üzerine işlediğini göstermektedir. Söz konusu yazıt, Hierapolis ve Laodikeia kentleri arasındaki Lykos Ovası'nda bir gölün bulunduğunu, Laodikeialıların bu gölün kullanımını tekeline aldığını ve gölden avlanan balıklar için Hierapolis ile Tripolislilerin, Laodikeialılara vergi¹⁶ ödemekle yükümlü tutulduğunu göstermiştir¹⁷ (Res. 6).

Kentin çevresindeki balık kaynakları yalnızca bu göl ile sınırlı kalmamıştır. Çünkü kent, antik çağda nehirler bakımından da zengin bir noktada konumlanmıştır. Kente ismini veren Lykos (Çürüksu) Nehri başta olmak üzere Kapros (Başlıçay), Kadmos ve Asopos (Gümüştay) gibi nehirler, Laodikeia için hayati ve ticari açıdan önem taşıyan tatlısu kaynaklarıdır¹⁸ (Res. 7). Günümüzde Çürüksu ismini taşıyan Lykos Nehri, Maiandros (Büyük Menderes) Nehri'nin önemli bir koludur. Bağlı bulunduğu ovaya ismini veren nehir, Kadmos (Honaz) Dağı eteklerinden doğar ve kaynağını Kocabaş Bataklığından alır. Kolossai kentinin yakınında alçalarak ova ortasından geçen bu nehir, Asopos ve Kadmos nehirleriyle birleşerek Sarayköy yakınlarındaki Maiandros Nehri'ne karışır¹⁹ (Res. 6-7). Bu nehre ithafen kent antik dünyada *Lykos yanındaki Laodikeia*²⁰ olarak tanınmaktadır.

¹⁵ Taş barbunu veya tekir barbunu ismiyle bilinen *Mullus surmuletus* L., denizde yaşayan ve kıyıdan 100 m derinliğe kadar yaygın görülen, kıırma taşı, kayalık, kumlu ve çakıllı zeminlerde yaşayan bir balık türüdür. 40 cm'e kadar boylanabilen ve yaklaşık 1 m ağırlığa ulaşabilen bu balık Ege ve Akdeniz sularında yaşayan değerli bir türdür (Sümbül vd. 2005, 466). Plinius (IX. 26) barbun balıklarının kırmızı renkli *mullet* olarak bilinen bir ayakkabı türünden ismini aldığını bildirmiştir. Antik dönemde Miletos egemenliğindeki Teikhioussa'nın barbun balığının ünlü olduğu bilinmektedir (Bursa 2007, 100; Bursa-Sturtevant 2016, 79).

¹⁶ Ephesos kentinde de Tanrıça Artemis'e ait olan göllerde yapılan avcılık vergiye tabidir ve Romalı vergi tahsildarları göllerdeki balıkçılıktan elde edilen gelirleri toplamak için bir girişimde bulunmuş ancak Roma hükümeti bu hakkı tapınağa iade etmiştir (Strabon, XIV. 1.26; Meriç 1988, 203; Bursa 2010, 22-23).

¹⁷ Hierapolis kentinin çözüm bulamayınca İmparator Hadrianus'a şikâyetinde bulunduğu bu olay, Hierapolisli ve Tripolisli vatandaşların lehine çözülerek Hierapolis Tiyatrosu'nun diazomasına (MS 131) yerleştirilmiştir. Yazıttan edinilen bilgiler, antik dönemde bölgede tatlı su kaynaklarında gerçekleştirilen balıkçılığın en önemli kanıtlarından birisi olup ova çevresinde kurulan yerleşimler için balık tüketiminin taşıdığı hayati ve ekonomik önemi de göstermektedir. Lykos Nehri'nden beslenen ancak günümüzde 1940'lı yıllarda modern tarımın başlatılması sebebiyle kurduğu için kaybolan bu gölün yeri, uydu fotoğraflarından belirlenebildiği kadarıyla Hierapolis ile Laodikeia kentlerinin arasında, Lykos Ovası'nın ortasında kalmaktadır. Bölgede gerçekleşen şiddetli yağışlardan sonra da antik gölün bulunduğu alanda halen su birikintilerinin meydana geldiği görülmektedir (Bkz. Şimşek 2017a, 1, Fig. 5). Yazıtla ve gölle ilgili bilgi için bkz. Scardozi 2007, 83-86, Fig. 18-19; Bursa 2010, 25; Şimşek 2011, 108-109; Şimşek 2013, 58; Şimşek 2014a, 36; Bursa-Sturtevant 2016, 82-83; Ritti 2017, 32-33, 419-420. Denizli isminin bu göl ve yeraltı su kaynakları ile ilişkili olduğu düşünülmektedir (Şimşek 2013, 58; Şimşek 2014a, 36).

¹⁸ Şimşek 2013, 35, 47, 63, Res. 30, 39, 42; Şimşek 2014a, 34-36.

¹⁹ Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait sikkeler, Maiandros (Büyük Menderes) Nehri'nde balıkçılığın önem taşıdığını göstermektedir. Bkz. Altınoluk 2010, 38.

²⁰ Strabon, XII. 8.16; Şimşek 2013, 47.

Res. 6

Hierapolis ile Laodikeia arasındaki Lykos Ovası ortasında var olduğu düşünülen ve yazıtta bahsi geçen gölün yeri (Scardozi 2007, 83-86, Fig. 19).

Kapros Nehri ise Laodikeia'nın batısındaki yönetim sınırını oluşturmakta ve bugünkü Sarayköy yakınlarında Maiandros'a bağlanmaktadır. Bu nehrin de Laodikeia kenti için taşıdığı önem antik kaynaklar ve nümizmatik veriler sayesinde bilinmektedir²¹. Ayrıca antik kaynakların verdiği bilgiler, kentin çevresindeki nehirlerin içilebilir nitelikteki temiz sulara sahip olduğunu da bildirir²². Bu bilgi bize, nehirlerin antik dönemde kent için taze balık sağlayan önemli kaynaklar olduğunu göstermektedir. Söz konusu nehirlerde günümüze yakın bir zamana kadar balık avcılığının yapıldığı da bilinmektedir. Ancak günümüzde bu kaynakların yakın çevresinde kurulan çeşitli endüstri işletmelerinin (özellikle tekstil fabrikaları) atıkları nehir sularını yoğun bir şekilde kirletmektedir. Bu duruma bağlı olarak nehirlerdeki canlı türlerinin sayısı gün geçtikçe azalmış, birçok balık türü de tükenme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır²³.

Kentteki balık avcılığını ve tüketimini destekleyen diğer bir veri de, kazılar sırasında elde edilen arkeolojik materyallerdir. Laodikeia'da ele geçirilen çok sayıda olta iğnesi, nehir ve göllerde yapılan avcılığa²⁴ işaret etmekte, hayvan kemikleri üzerinde yapılan incelemeler ise halk tarafından balığın sevilerek tüketildiğini göstermektedir²⁵.

3. Balık Kabartmalarının Anlamı ve Yapılarla Bağlantısı

Laodikeia'da bulunan balık kabartmalı mimari blokların, çoğunlukla Roma İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilen anıtsal çeşmeler ve dini işleve sahip yapılarda yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bu durum da bize, mimari dekorasyonda kullanılan balık figürlerinin doldurucu öge olarak yapılan bir bezemeden ziyade bazı sembolik anlamlar taşıdığını, yapı ile kabartmalar arasında organik bir bağlantının bulunduğunu göstermiştir. Çünkü balık, antik çağda önemli bir gıda maddesi olmasının yanı sıra çok erken dönemlerden itibaren suyu temsil

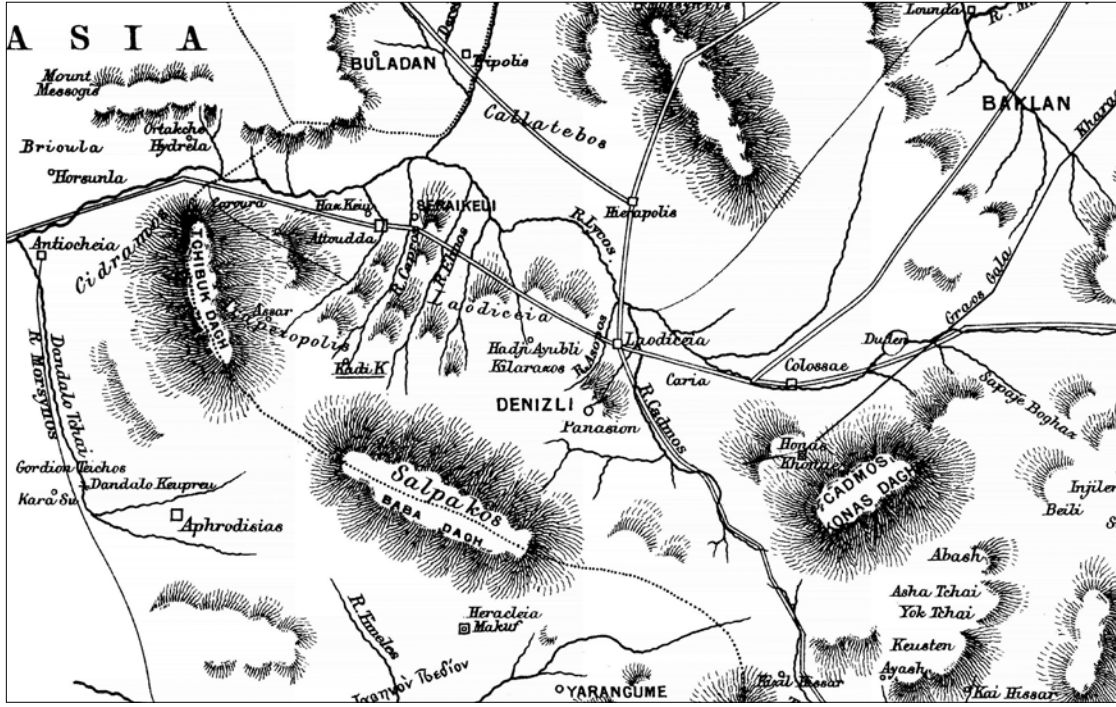
²¹ Plinius *NH.* V. 105; Head 1906, Pl. I.8, Pl. XXXIV.14, Pl. XXXVI.2, Pl. XXXVI.7, Pl. XXXVII.10, Pl. XXXVIII.3; Huttner 1997, 100-101, Taf. VI. 14-15; Altınoluk 2010, 20-21, 35-36, 93, Res. 9.

²² Strabon (XIII. 4.4) "*Sulari içilebilir olduğu halde, Laodikeia'daki nehirlerin sularının da taşa dönüştüğü söylenir*" sözleriyle kente bağlı nehir sularının temizliğinden söz etmiştir.

²³ Akyıldız 2008, 114-115.

²⁴ Antik dönemde balık avlama yöntemleri için bkz. Günday 2010, 65-67. Diokletianus'un Tavan Fiyatları Fermanı'nda en iyi kalitedeki nehir balıkları 12 denarius, ikinci kalitedeki nehir balıkları ise 8 denarius olarak ücretlendirilmiştir. En iyi kalitedeki deniz balığı ise 24 denarius'tur. Bkz. İznik 2011, 116.

²⁵ Şimşek vd. 2011, 176. Örneğin Sagalassos kentinde bulunan balık kemiklerinin incelenmesi sonucu bugün halen yerleşim çevresindeki su kaynaklarında görülen sazan, çapak, yayın, tatlı su kefalı gibi balıklarının antik dönemde de sevilerek tüketildiği tespit edilmiştir. Yapılan çalışma için bkz. Neer vd. 1997, 571-586. Ayrıca bkz. Bursa 2010, 28-30.

Res. 7
Lykos Vadisi'nde ve Laodikeia'nın çevresinde bulunan dağlar ve önemli nehirler (Ramsay 1888, Pl. II).

eden, kutsallık kazanan ve çeşitli kültürle ilişkilendirilen, dini seremonilerde tanrılara sunulan hayvanlardan birisidir²⁶. Grek ve Roma dünyasında balıkların Apollon²⁷, Artemis²⁸, Priapos²⁹, Pan³⁰, Poseidon³¹, Zeus³², Dionysos³³, Aphrodite³⁴, Demeter³⁵ ve nehir tanrıları³⁶ gibi çeşitli kültürlerde hem halk, hem de balıkçılar tarafından kutsal bir değer kazandığı bilinmektedir³⁷.

Balıklar, antik çağ toplumlarında suyu, suyun gücünü, bereketi, bolluğu, bilgeliği, üremeyi, temizliği, sağlığı ve yenilenmeyi temsil eden canlılardandır³⁸. Çünkü balıkların en önemli görevi yaşamın devam etmesi için gerekli temel madde olan "suyu" korumaktır. Antik çağda suyun kutsallığını, bereketini ve lütfunu koruyan, suların şifasını bedeninde taşıyan nymphelerin (naiaslar) balığa dönüştüğü ve balık şeklinde insanlara gözüktüğüne inanılmaktadır. Bu nymphelerin koruduğu kaynak suları, içen kişilere şifa ve bereket ihsan etmektedir³⁹. Kentlerde inşa edilen nymphaeum yapıları da bu kaynaklardan aktarılan kutsal ve şifalı suları halka ulaştıran ana yapılar- dır. Antik dönemde nymphaeum yapıları "su tiyatrosu" (*theatrum aquae*) şeklinde adlandırılmakta⁴⁰, örneğin İmparator Hadrianus tarafından inşa ettirilen bir su yapısı "*Daphne Kaynağının Tiyatrosu*" adını taşımaktadır⁴¹. Roma İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilen ve tiyatro cephesi şeklinde düzenlenen anıtsal nymphaeum

²⁶ Black – Green 2003, 44.

²⁷ Plinius, NH. XXXI. 18.22; Grimal 1997, 572; Gürdal 2007, 138-140; Bursa 2007, 124; Bursa 2010, 35; Bursa-Sturtevant 2016, 80.

²⁸ Bursa 2007, 29-30; Bursa 2010, 34.

²⁹ Boyana 2004, 39, 41-42, 44; Bursa 2007, 27-28; Bursa 2010, 34.

³⁰ Boyana 2005, 169, 185.

³¹ Bursa 2007, 27, Res. 276; Cooper 2011, 68.

³² Şahin 2001, 178-179, 195.

³³ Tekin 2010, 52-53.

³⁴ Ovidius, *Met.* V.330; Cooper 2011, 68.

³⁵ Pausanias, I. 38.1; Bursa 2007, 27.

³⁶ Altınoluk 2010, 25, 36-38; Bursa-Sturtevant 2016, 81-82.

³⁷ Hıristiyanlıkta İsa'yı temsil eden balık; ölümsüzlüğün, yeniden doğuşun, dirilişin ve vaftizin en önemli sembolüdür (Cooper 2011, 68).

³⁸ Black – Green 2003, 44; Cooper 2011, 68.

³⁹ Grimal 1997, 525-526.

⁴⁰ D'Andria 2003, 125.

⁴¹ Erol 1999, 28.

yapılarının dekorasyonunda Laodikeia'da olduğu gibi balık figürlerinin sevilerek kullanıldığı görülmektedir⁴². Bu nedenle, nymphaeumların dekorasyonunda karşımıza çıkan balık kabartmalarının tercih edilme sebebi; yapının içerisindeki suyu, suyun gücünü, kutsallığını, temizliğini ve bu kutsal su aracılığıyla şehir halkına sunulan temizlik, şifa ve bereketi temsil etmesinden kaynaklanmaktadır⁴³. Bu durumda atölyelerin, mimari dekorasyonda kullandıkları bazı figürlü bezemeleri özellikle yapının işleviyle bağlantılı temalardan seçtiğini ve bu sayede yapıdaki görsel etkinin izleyiciye daha gerçekçi bir şekilde aktarılmaya çalışıldığını göstermektedir. Laodikeia'da İmparator Septimius Severus ile oğlu Caracalla adına ithaf edilen iki nymphaeumun dekorasyonunda kullanılan balık figürlerinin, bölge faunasında bulunan kefal ve sazan gibi iki balık türünden seçilmesi de bu gerçekçiliğin bir yansıması olmalıdır (Res. 3-4, Kat. No. 8-9, 11).

Mimari dekorasyonda balık bezemesinin tercih edildiği diğer yapılar, kent halkının dini yaşantısıyla bağlantılı olan tapınak ve kutsal alanlara açılan anıtsal giriş kapılarıdır. Bu yapıların dekorasyonlarında da sevilerek kullanıldığı belirlenen bezeme, Laodikeia halkı tarafından balıkların kutsal kabul edildiğini ve bu tip alanlarda yapılan dini seremonilerde adak olarak sunulan canlılardan birisinin balık olabileceğini düşündürmektedir⁴⁴. Özellikle Kuzey (Kutsal) Agora'ya açılan Merkezi Propylon yapısının dekorasyon programında onurlandırılan şehir tanrıçası Tykhe *Panthea* ve şehrin baş tanrısı Zeus'un⁴⁵, aynı yapının dekorasyonunda kullanılan balık figürleriyle ilişkili kültler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü hem aynı yapıda kullanılan su bitkisi olan saz kabartmaları⁴⁶, hem de kent sikkelerinde karşımıza çıkan betimlemeler⁴⁷ söz konusu iki tanrının Laodikeia'nın nehirlerinden sorumlu tutulduğunu göstermekte, bu durum da bize balığın kutsal kabul edilmesinin yanı sıra bu kültlere dâhil edilebileceğini düşündürmektedir. Söz konusu yapılarda açığa çıkartılan balık kabartmalarının, özellikle bölge faunasında bulunan, nehir ve göllerde yaşam süren sazan ve kefal balığı türlerinden seçildiği de dikkat çekmektedir (Res. 3-4, Kat. No. 2-6, 10). Kuzey (Kutsal) Agora'nın batısındaki Hellenistik tiyatro ile bağlantılı geçiş kapısında açığa çıkartılan kefal balığı kabartmalarının, aynı yapının diğer konsol kasetlerindeki Lykos⁴⁸ ve Kapros⁴⁹ nehirlerinin sembolü olan kurt ve yaban domuzu kabartmaları ile birlikte tasarlanması⁵⁰ da bu görüşümüzü destekleyen önemli bir kanıttır.

Mimari dekorasyonda balık bezemesinin kullanıldığı diğer bir dini yapı da Apollon, Artemis ve Roma İmparatorları adına inşa edilen Tapınak A'dır⁵¹. Ancak yapının avlusunda karşımıza çıkan iki adet balık kabart-

⁴² Sagalassos Antoninler Nymphaeumu ve Side Anıtsal Nymphaeumu'nun mimari bloklarında da balık figürlerinin kullanıldığı görülmektedir. Side Anıtsal Nymphaeumu için bkz. Mansel 1963, Abb. 43; Mansel 1978, Res. 111; Erol 1999, 144; Gliwitzky 2010, Kat. 168, 213, Abb. 105, 178, 238. Sagalassos Antoninler Nymphaeumu'ndaki tavan kasetinde Dionysos maskları, bereket boynuzu ve üzüm salkımı ile birlikte dekore edilen balık kabartması, balıkların bereketi temsil eden Dionysos ile ilişkili kutsal bir figür olduğunu da göstermektedir. Tavan kaseti için bkz. Vandeput 1997, 385, 390, Fig. 8. Waelkens ve Pobleme, Sagalassos Nymphaeumu'nun dekorasyonunda kullanılan balık kabartmalarının suyla ilişkili figürler olduğu için bu yapıda kullanıldığını ifade etmiştir (Waelkens - Pobleme 2011, 124).

⁴³ Laodikeia'da İmparator Traianus adına ithaf edilen anıtsal bir çeşme yapısında, kente getirilen içme suyunun kullanımı, korunması, dağıtımı ve temizliğin sağlanması gibi pek çok konuda bilgi içeren su yasağı fermanı ele geçirilmiştir. Bilgi için bkz. Şimşek 2015, 66-67; Şimşek 2017b, 143 ve bu kitapta yer alan F. Guizzi'nin çalışmasına. Ayrıca Laodikeia'nın yakın komşusu Hierapolis, antik çağda sıcak ve kutsal sularıyla ünlü önemli bir kenttir. Bkz. Strabon, XIII. 4.14; Vitruvius, VIII.3; D'Andria 2003, 29. Hierapolis ve yakın çevresinin sahip olduğu bu sıcak sular, antik çağdan günümüze kadar tedavi amacıyla kullanım görmüştür. Hierapolis Tiyatrosu'nda ele geçen bir yazıtta "Kutsal kent, altından kent, sen geniş Asya'nın en geniş topraklarına sahipsin, Nymphelerin efendisi, (senin) görkemli sularınla süslü" şeklinde ifade edilmiştir (bkz. Ritti 2006, 112-113, no. 21).

⁴⁴ Lagina Hekate Tapınağı'nın altarına ait mimari bloklar üzerinde de balık kabartmalarının kullanıldığı tespit edilmiştir. Kabartmalar için bkz. Davran 2011, 43, 52, 84, Kat. No. 16, 26.

⁴⁵ Şimşek 2013, 137-140, 285, Res. 171.

⁴⁶ Yılmaz-Kolancı 2018, 213, 351-356.

⁴⁷ Head 1906, 313, 317, No. 215-216, 229, Pl. XXXVII.10, Pl. XXXVIII.3; Huttner 1997, Taf. VI. 8-9, 12; Altınoluk 2010, 93.

⁴⁸ Lykos Nehri, sikkeler üzerinde kurt şeklinde betimlenmiştir. Bkz. Head 1906, 278, 288, 313, Pl. I. 8, Pl. XXXIV.11, Pl. XXXIV.14, Pl. XXXVII.10; Huttner 1997, 96, Taf. VI. 2, 4-5, 7, 12-15.

⁴⁹ Sikkeler üzerinde Kapros Nehri, yaban domuzu şeklinde karşımıza çıkar. Bkz. Head 1906, 313, Pl. XXXVII. 10; Huttner 1997, 100-102, Taf. VI. 14-15; Altınoluk 2010, 35-36, 93.

⁵⁰ Şimşek 2014a, 648.

⁵¹ Şimşek 2013, 245-254. Laodikeia, Roma İmparatorluk Dönemi'nde *Neokoros* (Tapınak Koruyuculuğu) unvanı alarak vergiden muaf tutulan kentlerden biridir (Şimşek 2014a, 41).

ması, kentteki diğer balık kabartmalarından form olarak ayrılmaktadır. Yaptığımız çalışmaya göre söz konusu balıklar, Akdeniz ve Ege Denizi'nin kıyılarında yaşayan barbun⁵² ve mırmır balığı türleri ile benzerlik taşımaktadır. Yapının dekorasyon programında ele alınan diğer bezemeleri incelediğimizde bunun sebebinin İmparatorluk kültürü ile ilişkili olabileceği görüşü ağır basmaktadır. Çünkü yapıdaki diğer bloklarda betimlenen hippokampus, kaplumbağa ve yunus gibi hayvan figürlerinin Roma İmparatorluğu'nun denizlerdeki gücünü, hâkimiyetini, egemenliğini ve koruyuculuğunu sembolize ettiği, balıkların da aynı ideolojide programlanan kabartmalardan birisi olduğu düşünülmektedir⁵³. Kentin ana giriş kapılarından biri olan ve MS 1. yy'ın son çeyreğine tarihlenen Suriye Kapısı'nda, gemi pruvası şeklinde mermer konsollar yapılması, denizle olan sıkı ticari bağlantıları ortaya koymaktadır⁵⁴. Hierapolis kentinde ele geçirilen bir yazıt, İmparatorların bu dönemde "*karaların ve denizlerin efendisi*" olarak tapınım gördüğünü göstermesi açısından önemlidir⁵⁵. Bu durum *Sebasteion* olarak kullanılan dini yapıdaki balık kabartmalarının, İmparatorların denizlerdeki hâkimiyetini ve gücünü sembolize eden kutsal semboller olduğunu düşündürmektedir. Yapıdaki iki balık kabartmasının bölge faunasındaki türlerden değil, denizlerde yaşam gösteren barbun ve mırmır balığı gibi iki farklı türden seçilmesi de bu düşüncenin bir yansıması olabilir (Res. 5, Kat. No. 12a-b).

Balık kabartmalarının ele geçirildiği diğer bir yapı, kentin batısında yer alan ve Hellenistik Dönem'de inşa edilen tiyatrosu binasıdır⁵⁶. Ancak tiyatronun sahne binasında yapılan çalışmalar henüz tamamlanmadığı için söz konusu kabartmaların yapıyla ilişkili orijinal bloklar olup olmadığı kesinlik kazanmamıştır⁵⁷ (Kat. No. 1, 7). Bu nedenle Batı Tiyatrosu'nda bulunan balık kabartmalarıyla ilgili bir görüş sunmak için bilgilerimiz henüz eksik ve yetersizdir⁵⁸.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Laodikeia'da Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen yapılarda, hayvan figürlü bezemeler arasında en yoğun kullanılan örneklerin başında balık kabartmaları gelmektedir. Bu kabartmaların Augustus Dönemi'nden, Caracalla Dönemi'ne kadar sevilerek kullanıldığı ve tavan kaseti, kemer kaseti, konsollu geison-sima bloklarının konsol kaseti, arşitrav-friz bloğunun soffit kısmı gibi özellikle izleyicinin görüş mesafesiyle ilişkili bölümlere işlendiği tespit edilmiştir. Blokların çoğunlukla nymphaeum veya dini işlev taşıyan yapılarda yoğunluk kazanması, balık figürlerinin daha çok bu yapılarda tercih edildiğini düşündürmektedir. Bunun sebebinin ise balığın suyu, suyun bereketini, şifasını, temizliğini ve kutsallığını sembolize eden bir canlı olması gösterilebilir.

Kentteki balık kabartmalarının Kat. No. 12a-b'deki iki örnek dışında tümüyle kefal ve sazan gibi iki balık türüne işaret etmesi, Laodikeia'nın denize ulaşım mesafesi uzak olan bir İç Batı Anadolu kenti olmasıyla ilişkilendirilmelidir. Çünkü söz konusu balıklar, özellikle nehir ve göl gibi tatlı su kaynaklarında yaşayan türlerdir. Bölgede ele geçirilen yazıtlar ve diğer arkeolojik materyaller de Laodikeialıların yaşantısında göl ve nehirlerde yaşayan balıkların taşıdığı önemi desteklemekte olup bu durumla ilişkili olarak balık kabartmalarının mimari bloklarda

⁵² Tekir barbunu, Ege Denizi ve Akdeniz'de yaşayan, antik dönemde tanrıça Artemis'in kültüründe kutsal kabul edilen ve tanrıça adına kurban edilen balık türlerinden biridir. Bkz. Bursa 2007, 29; Albayrak 2008, 169, 250; Bursa-Sturtevant 2016, 80. Olympos kentinde açığa çıkartılan bir mozaik üzerinde barbun balığı betimlemesi tespit edilmiştir. Bilgi için bkz. Bursa 2007, 173.

⁵³ Yılmaz-Kolancı 2018, 181, 206-207.

⁵⁴ Şimşek 2013, 95-97, Res. 105.

⁵⁵ Hierapolis kentinde Tapınak A yapısı ile çağdaş dönemlerde, İmparator Antonius Pius için dikilen bir heykel kaidesindeki yazıtta kullanılan "*Karaların ve Denizlerin despotesi (efendisi)*" ifadesi ise Antoninler Dönemi'nde İmparatorların denizlerin ilahi egemeni şeklinde onurlandırıldıklarını göstermektedir. Bkz. Ritti 2017, 495.

⁵⁶ Şimşek – Sezgin 2012, 106-112; Şimşek 2013, 219-227, Res. 288-290.

⁵⁷ Şimşek 2018, 373-378.

⁵⁸ Roma İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilen Hierapolis Tiyatrosu, Diokaisareia Tiyatrosu ile Parion Tiyatrosu'na ait mimari blokların dekorasyonunda da kullanıldığı görülen balık kabartmaları, bu yapılarda gerçekleştirilen su gösterileri veya su oyunlarının paralelinde gelişen ve izleyiciye suyla, denizle ilgili atmosferi yansıtmak için tasarlanan bir bezeme olabilir. Diğer taraftan, Dionysos'un balıklar tarafından tapınan bir bereket tanrısı olması, söz konusu figürlerin bu kültürle ilişkili olabileceğini de düşündürmektedir. Bkz. D'Andria 2003, 147-182; Kaplan 2013, 168, Lev. 12; Başaran 2016, 102, Fig. 40b.

yoğun olarak tercih edildiğini açıklamak yanlış olmayacaktır. Ancak yaptığımız çalışmada ele alınan kabartmaların, bugüne kadar yapılan kazı çalışmaları sonucunda tespit edilen yapılarla ve bu yapıların inşa dönemleriyle ilişkili olduğu da unutulmamalıdır. Çalışmalar ilerledikçe yeni örneklerin ortaya çıkabileceği ve buna bağlı olarak farklı görüşlerin oluşacağı aşikardır.

KATALOG

Kat. No : 1
Bezeme Adı : Sazan Balığı
Buluntu Adı : Tavan Kaseti Bloğu
Buluntu Yeri : Batı Tiyatrosu
Blok Ölçü : 78,5x37,5x25 cm
Figür Ölçü : 19,6x40x3 cm
Tarih : Julius-Claudiuslar Dönemi
Bibliyografya : Yılmaz-Kolancı 2018, 469.

Kat. No : 2
Bezeme Adı : Sazan Balığı
Buluntu Adı : Kemer Kaseti Bloğu
Buluntu Yeri : Kuzey (Kutsal) Agora, Merkezi Propylon
Blok Ölçü : 62,5x47,5x38,5 cm
Figür Ölçü : 26x12,2x0,8 cm
Tarih : Caracalla Dönemi (MS 211-217)
Bibliyografya : Yılmaz-Kolancı 2018, 484.

Kat. No : 3
Bezeme Adı : Sazan Balığı
Buluntu Adı : Kemer Kaseti Bloğu
Buluntu Yeri : Kuzey (Kutsal) Agora, Merkezi Propylon
Blok Ölçü : 95x42x60 cm
Figür Ölçü : 28,5x11,2x1 cm
Tarih : Caracalla Dönemi (MS 211-217)
Bibliyografya : Yılmaz-Kolancı 2018, 484.

Kat. No : 4
Bezeme Adı : Sazan Balığı
Buluntu Adı : Tavan Kaseti Bloğu
Buluntu Yeri : Kuzey (Kutsal) Agora, Merkezi Propylon
Blok Ölçü : 56,7x41,7x20 cm
Figür Ölçü : 26x9,8x2 cm
Tarih : Caracalla Dönemi (MS 211-217)
Bibliyografya : Yılmaz-Kolancı 2018, 479.

Kat. No : 5
Bezeme Adı : Sazan Balığı
Buluntu Adı : Tavan Kaseti Bloğu
Buluntu Yeri : Kuzey (Kutsal) Agora, Merkezi Propylon
Blok Ölçü : 70x92x14,5 cm
Figür Ölçü : 21x12,1x1,6 cm
Tarih : Caracalla Dönemi (MS 211-217)
Bibliyografya : Yılmaz-Kolancı 2018, 480.

Kat. No : 6
Bezeme Adı : Kefal Balığı
Buluntu Adı : Konsollu Geison-Sima Bloğu
Buluntu Yeri : Kuzey (Kutsal) Agora, Batı Portik Kapısı
Blok Ölçü : 44x87x137 cm
Figür Ölçü : a: 12,3x5,6x1,5 cm
 b: 12,8x6,5x1,4 cm
Tarih : Julius Claudiuslar Dönemi (Augustus/Tiberius?)
Bibliyografya : Yılmaz-Kolancı 2018, 425, Kat. No. KGS.03

Kat. No : 7
Bezeme Adı : Kefal Balığı
Buluntu Adı : Tavan Kaseti Bloğu
Buluntu Yeri : Batı Tiyatrosu
Blok Ölçü : 60x72,5x14-21 cm
Figür Ölçü : 16,3x35,5x1,7 cm, 16,3x35,5x1,6 cm
Tarih : Julius Claudiuslar Dönemi
Bibliyografya : Yılmaz-Kolancı 2018, 468.

Kat. No : 8
Bezeme Adı : Kefal Balığı
Buluntu Adı : Tavan Kaseti Bloğu
Buluntu Yeri : Septimius Severus Nymphaeumu
Blok Ölçü : 56x138x19 cm
Figür Ölçü : 28x7,8x1,2 cm, 28x7,9x1,3 cm, 26,5x9,3x1,3 cm,
 25x7,8x1,3 cm, 23x9,2x1,5 cm
Tarih : Septimius Severus Dönemi (MS 193-211)
Bibliyografya : Şimşek 2011, 102; Şimşek 2013, 455,
 Res. 642; Yılmaz-Kolancı 2018, 471.

Kat. No : 9
Bezeme Adı : Kefal Balığı
Buluntu Adı : Arşitrav-Friz Bloğu
Buluntu Yeri : Septimius Severus Nymphaeumu
Blok Ölçü : 160x59x62 cm
Figür Ölçü : 24x6,3x1,6 cm
Tarih : Septimius Severus Dönemi (MS 193-211)
Bibliyografya : Yılmaz-Kolancı 2018, 493.

Kat. No : 10
Bezeme Adı : Kefal Balığı
Buluntu Adı : Tavan Kaseti Bloğu
Buluntu Yeri : Kuzey (Kutsal) Agora-II. Propylon duvarında devşirme
Blok Ölçü : 30,5x34 cm
Figür Ölçü : 16,7x10,5x2 cm
Tarih : Severuslar Dönemi (MS 193-235)
Bibliyografya : Yılmaz-Kolancı 2018, 472.

Kat. No : 11
Bezeme Adı : Kefal Balığı
Buluntu Adı : Tavan Kaseti Bloğu
Buluntu Yeri : Caracalla Nymphaeum
Blok Ölçü : 94x75x24 cm
Figür Ölçü : 14x5,5x0,3 cm, 22x9,6x0,5 cm, 23x7,7x0,5 cm, 33x11x1 cm, 33x10x1,3 cm, 20x7,7x0,9 cm, 32x8,4x0,2 cm, 14x9x0,2 cm
Tarih : Caracalla Dönemi (MS 211-217)
Bibliyografya : Kâhil 1969, 216-217, Pl. XCI.3;
 Yılmaz-Kolancı 2018, 473.

Kat. No : 12a-b
Bezeme Adı : a: Barbun? Balığı b: Mırmır? Balığı
Buluntu Adı : Konsollu Geison-Sima Bloğu
Buluntu Yeri : Tapınak A, Portik
Blok Ölçü : 159x107,5x48 cm
Figür Ölçü : a: 20,5x8,7x2,8 cm, b: 20,5x8,5x2,2 cm
Tarih : Antoninler Dönemi (MS 2. yüzyılın 2. yarısı)
Bibliyografya : Yılmaz-Kolancı 2018, 432.

KISALTMALAR VE BİBLİYOGRAFYA

- Akyıldız 2008** G.K. Akyıldız, *Denizli İli Sınırlarındaki Büyük Menderes Nehri ve Yan Kolu Çürüksu Çayı'nın Su Kalitesinin Belirlenmesi*, Pamukkale Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2008.
- Albayrak 2008** Y. Albayrak, *Anadolu'da Artemis Kültü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.
- Altınoluk 2010** S. Altınoluk, *Eskiçağ'da Irmak Tanrıları (Türkiye Trakyası ve Anadolu)*, İstanbul, 2010.
- Başaran 2016** C. Başaran, "Parion Tiyatrosu Kabartma ve Heykeltıraşlık Eserleri", *Parion Roma Tiyatrosu*, ed. C. Başaran – H.E. Ergürer, Ankara, 2016, 105-120.
- Black – Green 2003** J. Black – A. Green, *Mezopotamya Mitoloji Sözlüğü, Tanrılar, İfritler, Semboller*, Çev. N. Hasgül, İstanbul, 2003.
- Boyana 2004** H. Boyana, "Priapos Kültü", *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 35, 2004, 31-44.
- Boyana 2005** H. Boyana, "Arkadia Kökenli Keçi Tanrı Pan", *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 37, 2005, 153-181.
- Bursa 2007** P. Bursa, *Antikçağ'da Anadolu'da Balık ve Balıkçılık*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- Bursa 2010** P. Bursa, *Antikçağ'da Anadolu'da Balık ve Balıkçılık*, İstanbul, 2010.
- Bursa-Sturtevant 2016** P. Bursa-Sturtevant, "Eskiçağ'da Anadolu'nun Güney ve Batısında Yer Alan Bölgelerde Balık ve Balıkçılar", *Adalya XIX*, 2016, 75-93.
- Cooper 2011** J.C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London, 2011.
- D'Andria 2003** F. D'Andria, *Hierapolis (Pamukkale) Arkeoloji Rehberi*, İstanbul, 2003.
- Davran 2011** F. Davran, *Lagina Hekate Kutsal Alanı Altarı Tavan Kasetleri Mimari Özellikleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.
- Erol 1999** A. Erol, *Aiolia, Ionia, Karia, Lykia, Pisidia, Pamphylia, Kilikia Bölgesi Çeşme Yapıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999.
- Geldiay – Balık 1999** R. Geldiay – S. Balık, *Türkiye Tatlısu Balıkları*, İzmir, 1999.
- Gliwitzky 2010** C. Gliwitzky, *Späte Blüte in Side und Perge*, Bern, 2010.
- Grimal 1997** P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, Çev. S. Tamgüç, İstanbul, 1997.
- Günday 2010** O. Günday, *Antikçağ'dan Ortaçağ'a Hayvanlar*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2010.
- Gürdal 2007** T. Gürdal, *Anadolu'da Apollon Kültü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.
- Head 1906** B.V. Head, *Catalogue of the Greek Coins of Phrygia, BMC Greek Coins*, London, 1906.
- Huttner 1997** U. Huttner, "Wolf und Eber: die Flüsse von Laodikeia in Phrygien", *Internationales Kolloquium zur kaiserzeitlichen Münzprägung Kleinasiens*, ed. J. Nolle, Milan, 93-108.
- İzник 2011** E. İzник, "İmparator Diocletianus'un Tavan (En Yüksek) Fiyatlar Fermanı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXX, Sayı: 49, Ankara, 2011, 97-130.
- Kâhil 1969** L. Kâhil, "La Sculpture", *Laodicée du Lycos Le Nymphée*, ed. J.D. Gagniers, Paris, 1969, 187-227.
- Kaplan 2013** D. Kaplan, *Kilikia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi Mimari Süslemeleri*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin, 2013.
- Mansel 1963** A.M. Mansel, *Die Ruinen von Side*, Berlin, 1963.
- Mansel 1978** A.M. Mansel, *Side 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, Ankara, 1978.
- Meriç 1988** R. Meriç, "Antik Dönemde Küçük Menderes Havzasının Tarihsel Coğrafyasına Genel Bir Bakış", *Ege Coğrafya Dergisi*, Sayı: 4, 1988, 202-213.
- Neer vd. 1997** W. van Neer – B. de Cupere – M. Waelkens, "Remains of Local and Imported fish at the Ancient Site of Sagalassos (Burdur Prov., Turkey)", *Sagalassos IV*, ed. M. Waelkens, J. Poblome, Leuven, 1997, 571-586.

- Ovidius** Ovidius, *Dönüşümler*, Çev. İ.Z. Eyuboğlu, İstanbul, 1994.
- Pausanias** Pausanias, *Periegesis tes Hellados, Description of Greece*, Trs. W.H.S. Jones, The Loeb Classical Library, London, 1964 –1966.
- Plinius** Plinius, *Naturalis Historia*, Trs. J. Bostock, 1855.
- Ramsay 1888** W.M. Ramsay, “Antiquities of Southern Phrygia and the Border Lands (II)”, *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*, Vol. 4, No. 1, 1888, 6-21.
- Ritti 2006** T. Ritti, *Phrygia Hierapolis’i (Pamukkale) Eski Yazıtlar Rehberi* (Çev. N. Fırat), İstanbul, 2006.
- Ritti 2017** T. Ritti, *Storia e Istituzioni di Hierapolis, Hierapolis di Frigia IX*, İstanbul, 2017.
- Scardozi 2007** G. Scardozi, “Ricerche topografiche e telerilevamento”, *Hierapolis di Frigia, Le Attivita Delle Campagne Di Sa-cavo e Restauro 2000-2003*, ed. F. D’Andria – M. Caggia, İstanbul, 2007, 67-86.
- Strabon** Strabon, *Geographica/Coğrafya* (Anadolu XII, XIII, XIV), Çev. A. Pekman, İstanbul, 2005.
- Sümbül vd. 2005** H. Sümbül – M. Öz – A. Erdoğan vd., *Türkiye’nin Doğa Rehberi*, İstanbul, 2005.
- Şahin 2001** N. Şahin, *Zeus’un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001.
- Şimşek 2007** C. Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, İstanbul, 2007.
- Şimşek 2011** C. Şimşek, “Tarihin İçinden: Laodikeia’dan Ladik’e Denizli”, *Denizli Tanrıların Kutsadığı Vadi*, İstanbul, 2011, 85-125.
- Şimşek 2013** C. Şimşek, *Laodikeia (Laodicea ad Lycum), Laodikeia Çalışmaları 2*, İstanbul, 2013.
- Şimşek 2014a** C. Şimşek, “Lykos Vadisi İçinde Yer Alan Laodikeia”, *10. Yılında Laodikeia (2003-2013 Yılları), Laodikeia Çalışmaları 3*, ed. C. Şimşek, İstanbul, 2014, 33-69.
- Şimşek 2014b** C. Şimşek, “2013 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, *36. Kazı Sonuçları Toplantısı 3*, (02-06 Haziran 2014 Gaziantep), Ankara, 2014, 633-660.
- Şimşek 2015** C. Şimşek, “1900 Yıllık Su Yasası Bulundu”, *Bilim ve Teknik Dergisi*, Sayı: 576, 2015, 66-67.
- Şimşek 2017a** C. Şimşek, “Urban Planning of Laodikeia on the Lykos in the Light of New Evidence”, *Landscape and History in the Lykos Valley: Laodikeia and Hierapolis in Phrygia*, ed. C. Şimşek, F. D’Andria, Cambridge, 2017, 1-51.
- Şimşek 2017b** C. Şimşek, “2015 Yılında Laodikeia’da Yapılan Çalışmalar”, *Arkeoloji ve Sanat 156*, İstanbul, 2017, 131-152.
- Şimşek 2018** C. Şimşek, “2016 Yılı Laodikeia Çalışmaları”, *39. Kazı Sonuçları Toplantısı 1*, (22-26 Mayıs 2017 Bursa), Bursa, 2018, 359-386.
- Şimşek vd. 2011** C. Şimşek – M. Okunak – M. Bilgin, *Laodikeia Nekropolü (2004-2010 Yılları), Laodikeia Çalışmaları 1.1-1.2*, ed. C. Şimşek, İstanbul, 2011.
- Şimşek – Sezgin 2012** C. Şimşek – M.A. Sezgin, “The West and North Theatres in Laodicea”, *Restoration and Management of Ancient Theatres in Turkey, Methods, Research, Results*, ed. F. Masino vd., Lecce, 2012, 103-128.
- Tekin 2010** O. Tekin, *Eskiçağ’da İstanbul’da Balık ve Balıkçılık*, İstanbul, 2010.
- Vandeput 1997** L. Vandeput, “An Antonine Nymphaeum to the North of the Upper Agora at Sagalassos”, *Sagalassos IV, Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1994 and 1995*, ed. M. Waelkens, J. Poblome, 1997, Leuven, 385-403.
- Vitruvius** Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, Çev. S. Güven, İstanbul, 2005.
- Waelkens – Poblome 2011** M. Waelkens – J. Poblome, *Sagalassos: City of Dreams*, Galya, 2011.
- Yılmaz-Kolancı 2018** B. Yılmaz-Kolancı, *Laodikeia Mimari Bloklarındaki Bitkisel ve Figüratif Kabartmalar*, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2018.
- Zimmermann – Ladstatter 2011** S. Ladstatter – N. Zimmermann, *Ephesos Duvar Resimleri, Hellenistik Dönemden Bizans Dönemine Kadar*, İstanbul, 2011.

zerobooks online . com

